

Dace M A R K U S

Rīgas Pedagoģijas un izglītības vadības akadēmija

AUGŠZEMNIEKU DIALEKTA DZIĻĀS LATGALISKĀS IZLOKSNES ZIEMEĻAUSTRUMVIDZEMĒ (T. S. MALĒNIJĀ)

Ievads. Ziemeļaustrumvidzeme ir skatāma gan Vidzemes teritorijas kontekstā, gan Latgales izlokšņu, jeb precīzāk – augšzemnieku dialekta dziļo latgalisko izlokšņu kontekstā. Par teritoriālo piederību Vidzemei nav šaubu, par piederību augšzemnieku dialektam – arī nē. Baltu valodu atlanta prospektā atgādināts: „Augšzemnieku dialektā izšķiramas divas izlokšņu grupas: sēliskās izlokšnes un latgaliskās izlokšnes. Kā sēliskās, tā latgaliskās izlokšnes iedalāmas dziļajās un nedziļajās. Sēliskās izlokšnes vēl iedala Zemgales sēliskajās (Augšzemē) un Vidzemes sēliskajās izlokšnēs” (Mikulēniēnē, Stafeca 2009, 26). Par sikāku dziļo latgalisko izlokšņu iedalījumu ziņu nav, tomēr tām dziļajām latgaliskajām izlokšnēm, ko runā Ziemeļaustrumvidzemē un tautā sauc par malēniešu izlokšnēm, ir vairākas no Latgalē runātajām dziļajām latgaliskajām izlokšnēm atšķirīgas fonētiskās pazīmes. Raksta sagatavošanā par pētāmo materiālu tika izmantoti valodas ieraksti no četrām t.s. malēniskajām izlokšnēm, kuru fonētika iepriekšējos gados pētīta visvairāk, kuru runātāji pieder pie Opekalna draudzes t.i., no Jaunlaicenes, Jaunrozes, Veclaicenes, Ziemera (sk. 1. att.) izlokšnēm, par kurām pirmās ziņas atrodamas jau mācītāja B. F. Treija publikācijā „Der Oppekalsche Dialect” (Treu 1863). Ir jau pierādīts (sk. Markus, Raipulis 2010), ka šo izlokšņu, kā arī vairāku citu augšzemnieku dialekta Vidzemes daļā esošo Alūksnes novada pagastu (Alsviķa, Annas, Ilzenes, Jaunalūksnes, Jaunannas, Kalncempju, Karvas, Malienas, Mālpupes, Mārkalnes, Pededzes, Zeltiņu) iedzīvotāji uz jautājumu, vai viņi runā latgaliski, atbild kategoriski noliedzoši. Tātad daļa dziļo latgalisko izlokšņu runātāju dzīvo Latgalē un runā latgaliski, otra daļa dzīvo Vidzemē, runā atšķirīgi, bet oficiālajā izlokšņu iedalījumā viņiem nav īpaša apzīmējuma.

1. attēls. Raksta sakarā pētītās Ziemeļaustrumvidzemes izlokšnes

Tradicionāli dziļo latgalisko izlokšņu pārstāvji Ziemeļaustrumvidzemē tiek saukti par malēniešiem. Kopā ar Dr. biol. Jēkabu Raipuli rakstot grāmatu par radošajiem malēniešiem un viņu valodu, aptaujājām daudzus šīs teritorijas iedzīvotājus. Uz jautājumu, vai mājās viņi runā malēniski, atbilde bija – jā (Markus, Raipulis 2010).

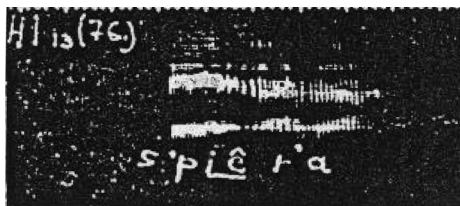
Šajā rakstā aktualizētas raksturīgākās fonētiskās parādības t.s. malēniešu izloksnēs, galvenokārt tās, kas atšķir malēnieti no citiem dziļo latgalisko izlokšņu runātājiem, izmantojot 5–8 runātāju materiālus no katras pētāmās izloksnes, ilustrēta izlokšņu neviendabība, skaidroti tās cēloņi, kā arī sniegts ieskats novada iedzīvotāju izvēlē un prasmē lietot izloksni vai literāro valodu.

1. Prosodija. Pētāmo Ziemeļaustrumvidzemes izlokšņu prosodiskajā sistēmā dominē divas zilbes intonācijas – kritošā un lauztā. (Rakstā lietota latviešu valodniecībā tradicionālā fonētiskā transkripcija.) Vērojams stieptās un kritošās zilbes intonācijas sakritums, kas raksturīgs arī citām dziļajām latgaliskajām izloksnēm, piemēram, [lài^am] // [lài^em] ‘laime’, [kùoj^a] ‘kāja’, [nùokt] ‘nākt’, [sàul^a] // [sàul^e] ‘saule’. Šāda izruna saklausāma visās pētāmajās izloksnēs, piemēram, *laima* [lài^am], *saula* [sàul^a] (Ziemerī, Jaunrozē, Jaunlaicēnē, Veclaicēnē), arī *saule* [sàul^e] (Ziemerī, Veclaicēnē), *nuokt* [nùokt], *kuoja*

[kùoj^a] u. c. Jau Anna Ābele uzsvērusi, ka stieptās zilbes intonācijas aizstāšanu ar krītošo radijīs laikam augšzemnieku īpatnējais zilbes tips augšzemnieku izloksnēs, pēc tam, kad vārda sākumā, zem austrumu (slāvu) kaimiņu iespaida varēja attīstīties vārda akcents ar stiprāku izdvesumu nekā vidus izloksnēs, kas savukārt pārvērtā stiepto intonāciju krītošā (Ā b e l e 1923). Šis kritums pretēji sēliskajām izloksnēm tiek runāts opozīcijā ar lauzto zilbes intonāciju, piemēram, pētāmajās izloksnēs *addūt* [addût] ‘atdot’, *augt* [aûkt] ‘augt’, *aušana* [aûššan^a] ‘aušana’, *āst* [âst] ‘ēst’ *calms* [całms] ‘celms’, *dāls* [dâls] ‘dēls’, *dzīsmā* [zîsm^a] // [zîsm^e] ‘dziesma’, *gails* [gaîls] ‘gailis’, *gluopt* [gluôpt] ‘glābt’, *golds* [gołc] ‘galds’, *gruobaklis*//*gruobeklis* [gruôbakl^{is}] // [gruôbekl^{is}] ‘grābeklis’, *kalliņč*//*kalliņš* [kałliņč] // [kałliņš] ‘kalniņš’, *kuots* [kuôc] ‘kāts’, *luocs* [luôcs] ‘lācis’, *lūgs* [lûks] ‘logs’, *meikla* [meîkl^a] ‘mīkla’, *meiksts* [meîksc] ‘mīksts’, *mousu* [moûs^u] ‘mūsu’, *muļcis*//*muļķis* [muļč^{is}] // [muļķ^{is}] ‘muļķis’, *oizdūt* [ôizdût] ‘aizdot’, *oizgulātis* [ôizgulâtis] ‘aizgulēties’, *uobuls* [uôbûls] ‘ābols’, *ozs* [uôss] ‘āzis’, *pliešana* [pliēššan^a] ‘plēšana’, *prīcīks* [prîcîks] ‘priecīgs’, *sīna* [sîn^a] ‘siena’, *skūlātāja*//*skūlātā* [skūlâtāj^a]//skūlâtā ‘skolotāja’, *stuosti* [stuôstⁱ] ‘stāsti’, *svīst* [svîst] ‘sviest’, *svīsts* [svîsc] ‘sviests’, *tīvs* [tîvs] ‘tievs’, *treis* [trêis] ‘trīs (numerālis)’, *ūds* [ûc] ‘ods’, *ūzuls* [ûzûls] ‘ozols’, *veituls* [veîtûls] ‘vītols’, *zūle*// *zūla* [zûl^e]//zûl^a] ‘zole’ u. c. No abām (krītošās un lauztās) zilbes intonācijām Ziemeļaustrumvidzemē spilgtāka (marķēta) ir lauztā intonācija, piemēram, *uobuls* [uôbûls] ‘ābols’, *golva* [gołv^a] ‘galva’, *golds* [gołc] ‘galds’, *dāls* [dâls] ‘dēls’, *lūgs* [lûks] ‘logs’, *ūzuls* [ûzûls] ‘ozols’, *tīvs* [tîvs] ‘tievs’ u.c. Tā ir ar spēcīgu, parasti pilnībā vai gandrīz pilnībā pārtrauktu balss saišu vibrāciju jeb glotalizāciju (sal. 2., 3. att.), uz ko jau norādīts iepriekšējās publikācijās (sk. Markus 1994; Markus 2007; Markus, Raipulis 2010). Kaut arī abas minētās zilbes intonācijas saklausāmas arī Latgalē, jāuzsver, ka „Ziemeļaustrumvidzemes izloksnēs lauztā intonācija ir tā pazīme, pēc kuras parasti atpazīst šā novada cilvēkus” (Markus, Raipulis 2010, 129).

2. attēls. Divskanis [ie] vārdformā *pierna* [piēr^a] ‘piere’

3. attēls. Divskanis [iē] vārdformā *spiera* [spiēr^a] ‘spēra’

Raksta tapšanas laikā aptaujātie literārās valodas runātāji (topošie latviešu valodas skolotāji) Ziemeļaustrumvidzemē runāto lauzto zilbes intonāciju uztver kā asāk lauztu nekā Latgalē runāto. Mūsdienās divu zilbes intonāciju šķirums un spilgta marķētā lauztā zilbes intonācija joprojām ir skaidri izteikta neatkarīgi no tā, vai pētāmo teritoriju pamatiedzīvotāji runā literārajā valodā, vai izloksnē. Tā ir pati konstantākā fonētiskā pazīme, kas ir grūti maināma pat īpašā mācību procesā.

Atšķirībā no lielākās daļas dziļo latgalisko izlokšņu pētāmajā teritorijā nav palatalizētu līdzskaņu, piemēram, [mùot^a] vai [mùot^e], [sàul^a] vai [sàul^e] un [sàuleît^e] Alūksnes novadā, bet tie paši vārdi tiktu runāti ar mīkstinātiem līdzskaņiem Latgalē. Līdzskaņu opozīcija pēc šīs pazīmes Alūksnes novadā ir skaidra: ir mīkstie un cietie līdzskaņi, bet nav mīkstināto jeb palatalizēto līdzskaņu. **Tas, ka pētāmajās izloksnēs nav cieto līdzskaņu palatalizācijas, rada skarbākas runas iespaidu ar stipri lauztu zilbes intonāciju.** Tā kā latviešu valodā zilbes intonācija realizējas t.s. garajās zīlbēs, kuras veido valodā bieži saklausāmie garie patskaņi, divskaņi un diftongiskie savienojumi, to atšķirīgais intonējums parasti tiek ļoti pamanīts, lauztās zilbes intonācijas skanējums pievērš īpašu uzmanību arī mūsdienās. Šoreiz netiks detalizēti analizēts lauztās zilbes intonācijas raksturs (par to sk. Markus, Raipulis 2010; Markus 1994; Markus 2001; Markus 2007), bet jāuzsver, ka **krītošās un lauztās zilbes intonācijas opozīcijai pētāmajās izloksnēs ir būtiska nozīme minimālo vārdu pāru šķiršanā**, piemēram, ar lauzto intonāciju izrunāts vārds *maita* [maît^a] nozīmē 'sieviešu dzimuma bērns', bet krītoši intonēts vārds *maita* nozīmē 'bojā gājis dzīvnieks vai nekrietns, nelietīgs cilvēks'. Dažādi intonējot, var mainīties gan nozīme, gan vārdšķira, piemēram, *reit* [rèit] (verbs nenoteiksmē), bet [reît] (adverbs); *touci* [tòucⁱ] (substantīvs akuzatīvā), [toûcⁱ] (verbs tag. vsk. 2. personā).

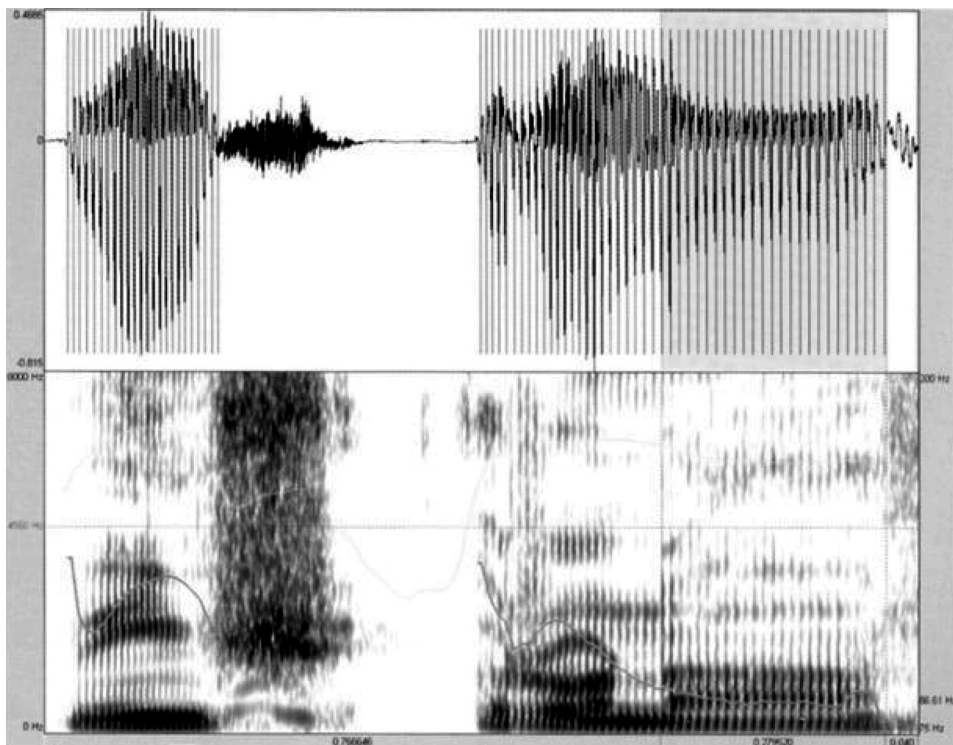
Latviešu valodniecībā ir bijuši arī uzskati par zilbes intonāciju fonoloģisko nozīmīgumu fonēmu diferencēšanā (sk. Grava 1970), tomēr metatonija pārlicinoši rāda, ka atšķirīgas zilbes intonācijas nerada atšķirīgas fonēmas, par ko varam pārlicināties, piemēram, izrunājot lauzti intonēto vārdu, ar krītošu zilbes intonāciju. Ir konstatēts, ka Ziemeļaustrumvidzemē runātā krītošā un lauztā zilbes intonācija fonoloģiski funkcionē kā līdzienā un asā tonēma (sk. Markus 1994), no kurām marķētā ir asā (lauztā) tonēma.

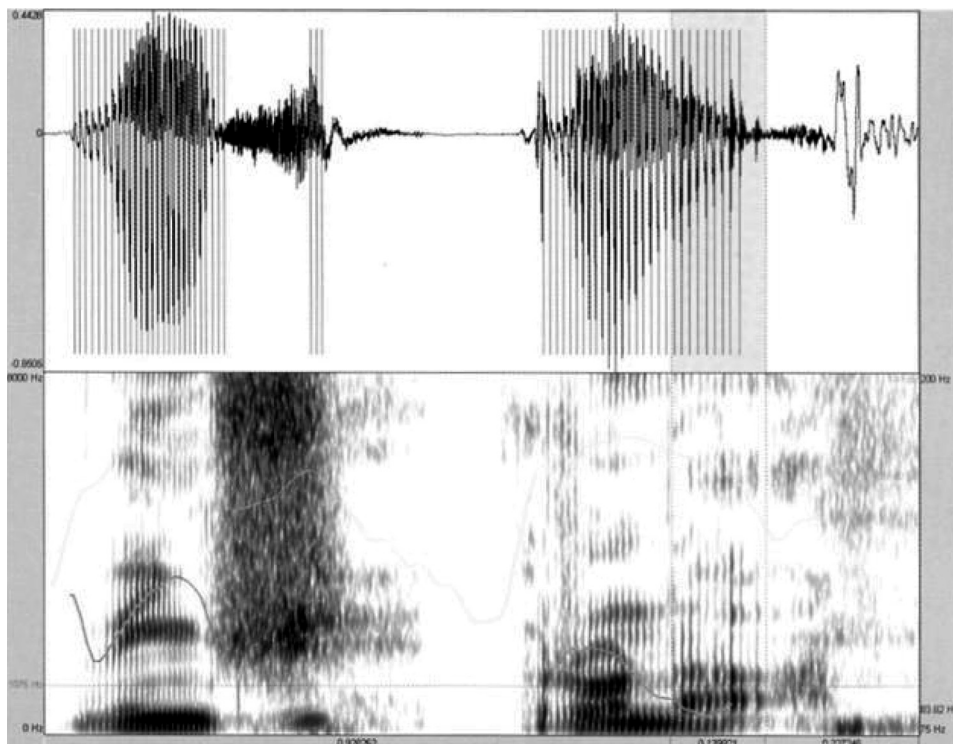
Kopš 20. gadsimta otrās puses nav izdevies vairs saklausīt krītošās zilbes intonācijas modificējumu – grūsto intonāciju, kas agrākos gados tikusi runāta

Alūksnē (sk., Brencis 1914; Ābele, Lepika 1928; Markus, Raipulis 2010), toties joprojām, arī 21. gadsimtā, pētāmajās izloksnēs var saklausīt kontrakcijas rezultātā radušos pagarinājumu, kas atgādina stiepto zilbes intonāciju, kurai raksturīgs lielāks ilgums. Mūsdienās kontrahētus vokaļus galvenokārt izdodas saklausīt vecākās paaudzes runā, jaunie tos lieto reti. Piemēram, kontrakcija saklausāma vārda izskaņā, [âdâ] // [iêdâ] ‘ēdāja’, [dûmâ] ‘domāja’, [zârâ] ‘dzērāja’, [pîderâ] ‘piederēja’, [skûluôtâ] // [skûlûtâ] ‘skolotāja (vīr. dz. vsk. ģen.)’, [skûlâtâ] ‘skolotāja (siev. dz. vsk. nom.)’, [vadâ] ‘vedēja’, [meklâ] ‘meklēja’ (dažās izloksnēs arī, [vedej^a] ‘vedēja’), ar negāciju [na-] ‘ne-’, ja vārds sākas ar patskani vai divskani, piemēram, [nâtn^est] ‘ņeatnest’, [nâpûovⁱ] ‘neapāvi’, [nâtr^{ast}] ‘neatrast’, [nâš^u] ‘neesmu’, arī [nâizoît] ‘neizart’, [nâizît] ‘neaižiet’ u. c., kad kontrakcijas rezultātā rodas stiepti intonēts divskanis, bet līdzīgā pozīcijā saklausāmas arī formas, kurās veidojas krītoši intonēts divskanis, piemēram, [nâiznûok] ‘neiznāk’. Šāda neviendabība liecina par parādības nenoturīgumu. Kontrakcija vērojama arī citos gadījumos, kur starp patskaņiem zudis līdzskanis *j*, piemēram, [vâg] // [vâg^a] ‘vajag’ u. c. Kontrakcijas rezultātā radusies pagarinātā zilbes intonācija pētāmajās izloksnēs ir līdzīga stieptajai, kas citādi nav raksturīga tām dziļajām latgaliskajām izloksnēm, kuras runā Ziemeļaustrumvidzemē. Saglabājas likumsakarība, ka tad, ja viens no kontrahētajiem patskaņiem ir laužti intonēts, rodas krītoši laužta intonācija, piemēram, [nââst] ‘neēst’, [pââst] ‘paēst’. Kontrakcijas rezultātā iegūtais garais patskanis ir ar līdzenu intensitātes un ar līdzenu pamattoņa līkni, tas ir ievērojami garāks par regulāru garu (krītoši vai laužti intonētu) patskani pētāmajās izloksnēs. Tā kā vizuāli attēlota šī kontrakcija aplūkojama tikai nesen izdotajā grāmatā „Radošie malēnieši un viņu valoda” (Markus, Raipulis 2010), iegūtie attēli izmantoti arī šajā rakstā. Piemēram, kontrahētais patskanis *â* frāzē *viņš runāja* [vîņš runâ] ir 0,28 sek. garš, bet patskanis *ā* frāzē *viņš runā* [vîņš runâ] ir tikai 0,14 sek. garš (sal., piem., 4, 5 att.).

Tātad dziļo latgalisko izlokšņu prosodiskā sistēma Ziemeļaustrumvidzemē joprojām akustiski visspilgtāk atšķiras no citām dziļajām latgaliskajām izloksnēm ar izteiktu laužto zilbes intonāciju.

2. Vokālisms. Malēnisko izlokšņu vokālismā ir daudz citām dziļajām latgaliskajām izloksnēm līdzīgu parādību, viena no tām ir patskaņa *a* pārvēršanās par *o* parasti uzsvērtās saknes zilbēs un priedēkļos, ja vārdu neizjūt par atvasinājumu, bet saklausāmas arī atšķirības. Jau B. F. Treija „Der Oppekalsche

5. attēls. Patskanis ā frāzē viņš runā [viņš runâ]

vsk.	nom.	[òls]
	ġen.	[òls], [ol ^á]
	dat.	[oli ^j], [olâm], [olâm]
	ak.	[ol ⁱ], [ol ^u]
	instr.	[âr ol ⁱ], [âr ol ^u]
	lok.	[ol ⁱ], [olâ]

4. Atšķirībā no Latgalē runātajām izloksnēm divskanī *ai* malēnieši pirmo komponentu *a* runā kā *o* prefiksā *oiz-* ‘aiz’, piemēram, [òizdût] ‘aizdot’, [òizgulâtis] ‘aizgulēties’, [òizît] ‘aiziet’, [òisskrît] ‘aizskriet’, [òizdirsnîc^a] ‘netīra, nekārtīga vieta’, [òizġuòj^a pì dîv^a] ‘aizgāja pie Dieva’, [vacis priekšņiks òizniēmîs naûd^u ùn òizlaidîs lopuòs] ‘vecais priekšnieks aizņēmies naudu un aizlaidies lapās’, [viņš òizbiġg^a nù šejen^s uz Pùlij^u] ‘viņš aizbēga no šejienes

uz Poliju, tiesa, pēdējos gados šī parādība sāk mazināties, vidējās un jaunākās paaudzes runā minētā parādība vairs nav konsekventa. Pārējos gadījumos *ai* saglabāts, piemēram, [àit^a] ‘aita’, [gaĩls] ‘gailis’, [màisīt] ‘maisīt’, [kaĩls] ‘kails’, [skaĩd^a] ‘skaida’ u. c. Dziļajās latgaliskajās izloksnēs, ko runā Latgalē, prefiksu *aiz-* vienmēr runā nepārveidotu.

3. Konsonantisms. Malēnisko izlokšņu konsonantismā vairākums parādību sakrīt ar pārējām dziļajām latgaliskajām izloksnēm, izņēmums ir jau pieminētais **lidzkaņu palatalizācijas trūkums**.

4. Izloksnes lietojuma izmaiņas. Tradicionāli izlokšņu savstarpējās atšķirības tiek meklētas atkarībā no migrācijas, no piederības dažādām draudzēm, tās var sekmēt norobežojošas upes, lieli mežu masīvi un citi dabas objekti, kas ierobežo iedzīvotāju sakarus, atšķirības valodā var ietekmēt mācīšanās dažādās skolās, iedzīvotāju nodarbošanās, kaimiņu dialekti vai valodas. Pētāmajās malēniskajās izloksnēs ir novērots pieaugošs parādību sporādiskums pat vienas izloksnes runātāju valodā. Tā, piemēram, stipri mazinājusies parādība, kad galazilbju patskaņa *-e* vietā tiek runāts *-a*. 1971. gadā vācot materiālus šā raksta autores kursadarbam, parādība *-e > -a* tika konstatēta Ziemera izloksnē runāto tekstu lielākajā daļā, piemēram, vārdos *kurpe* [kùorp^a], *māte* [mùot^a], *priede* [prid^a], *saule* [sàul^a], *Ziemeris* [Zimàrs], arī 1974. gadā raksta autores diplomdarbā no Jaunlaicenes, Jaunrozēs, Veclaicenes un Ziemera izloksnēm papildus jau nosauktajiem vēl izmantoti piemēri *bite* [bit^a], *dzērve* [zìerv^a], *egle* [egl^a], *laima* [làiim^a], *maize* [màiz^a], *mēle* [mìel^a], *netikle* [natikl^a], *zeme* [zem^a], ar skaidru *-a* galotnē, bet jau 2010. gadā kopā ar J. Raipuli izdotajā grāmatā „Radošie malēnieši un viņu valoda” secinājām, ka *-e > -a* galazilbēs kļuvis ļoti neregulārs: „Vairāk šādus piemērus izdevās dzirdēt Jaunlaicēnē, Jaunrozē, Veclaicēnē un Ziemerī, tomēr arī šajās izloksnēs nebija pilnīgas konsekvences” (Markus, Raipulis 2010, 138). Jāpiebilst, ka pēdējo ierakstu laikā arī pagasta nosaukumu Ziemeris iedzīvotāji izloksnē izrunāja [Zimèrs], nevis agrākajā formā [Zimàrs].

Ievērojami ir samazinājies to izloksnes runātāju skaits, kas *ķ* vietā runāja *č* un *ģ* vietā runāja *dž*. Šī parādība bija sporādiska vienas izloksnes teritorijā jau pagājušā gadsimta septiņdesmitajos gados, piemēram, Ziemera izloksnē daži vecākās paaudzes runātāji, kuru ģimenes vairākās paaudzēs dzīvojušas šajā teritorijā, vēl runāja [čieniņč] ‘ķēniņš’, [začⁱs] ‘zaķis’, [zeč^e] ‘zeķe’ un [žimen^e] ‘ģimene’, [vùožⁱ] ‘vāģi’, [zùož^a zùbⁱ], bet citi tādu pārmaiņu neievēroja.

Gatavojot rakstu, tika pārbaudītas trīs no ilgākos agrāko gadu pētījumos iesaistīto vecāko informantu ģimenēm:

1. Zelma Sutance un viņas brālis miruši, bērnu nav.

2. Rūdolfs Pakalns (lielisks mūzikas instrumentu un dažādu ierīču meistars, nepabeidzis pamatskolas 1. klasi) miris, dēls Jānis Pakalns turpina dzīvot Ziemera pagastā, precējies ar ziemerieti. Stāsta, ka līdz skolas vecumam runājis tikai malēniski, bet *gramatiska* runāšana skanējusi ausīs, jo mājās bieži nākuši ciemiņi. Jānis runā gan literārajā valodā, gan izlokšnē. Saklausāms skaidrs divu zilbes intonāciju šķīrums. Dažos īsos lietvārdos, piemēram, *kurpe* [kùorp^a], *saula* [sàul^a], *zema* [zem^a], galazilbes *-e* vietā tiek izrunāts *-a*, tomēr citi tiek runāti ar nepārveidotu galotni, piemēram, *zeče* [zeč^e] ‘zeķe’ un *muote* [mùot^e] ‘māte’. *Skaidru č* un *dž* attiecīgi *ķ* un *ģ* vietā viņš runā tikai vārdos *bluķis* [blučⁱs], *ķēķis* [čiečⁱs] ‘virtuve’, *kaķis* [kačšš], *riņķis* [riņčⁱs], *siļķe* [sìļč^e], *zāģis* [zùoģⁱs] un lepni noskaita populāro teicienu: „*Kačš ar siļči riņču riņčim pa čieči ap bluči.*” Pārējos vārdos ar *ķ* vai *ģ*, arī izlokšnē runājot, viņš lieto nepārveidotus līdzskaņus ar nelielu afrikatīvu pieskaņu, kas tomēr nerada *č* vai *dž* izrunas iespaidu, piemēram, ar *ķ* runā vārdus *ķēniņš*, *ķermenis*, *ķīla*, *ķieģelis*, ar *ģ* runā *ģeogrāfija*, *ģipte*, *spanģis*, arī *ģimene*. Liekas, ka tā ir literārās valodas ietekme, jo kopš skolas gadiem Jānis vairāk runājis literārajā valodā. Arī pirmajā telefona sarunā Jānis Pakalns atbildēja literārajā valodā, kaut arī tika mudināts runāt izlokšnē un jautājumi tika uzdoti malēniski.

3. Raipuļu ģimenē tēvs un māte miruši, meita Anna un dēls Jēkabs pārcēlušies uz dzīvi Rīgā, izlokšni prot, bet ikdienā runā literārajā valodā. Anna un Jēkabs saglabājuši runā abas zilbes intonācijas. Lūgumu runāt izlokšnē pilnībā izpilda tikai Jēkabs. Viņš brīvi izmanto izlokšnes vokālisma īpatnības, bet konsonantismā biežāk izrunā *ķ* un *ģ*, tikai dažkārt, kad atceras, pārveido *ķ* par *č* un *ģ* par *dž*. Jāpiebilst, ka ar lielākiem vai mazākiem panākumiem līdzīgi rīkojas arī pārējie malēnisko izlokšņu pratēji – viņiem ir pārliecība par to, ka malēniski būtu jārunā *ķ* vietā *č* un *ģ* vietā *dž*, bet dabiskā sarunā paši to neievēro.

Interesantas ir Latgalē un Ziemeļaustrumvidzemē runāto dziļo latgalisko izlokšņu savstarpējās sakarības, piemēram, dziļajām latgaliskajām izlokšnēm raksturīgais šaurā garā patskaņa *ē* pārveidojums par divskani *ie* pētītajās Ziemeļaustrumvidzemes izlokšnēs saklausāms samērā bieži, piemēram, *diejums* [diêjùms] ‘dējums’, *kriejums* [kriejùms] ‘krējums’, *liejums* [liêjùms] ‘lējums’, *dzierva* [zìerv^a] ‘dzērve’, *biert* [bìert] ‘bērt’, *liekt* [lìekt] ‘lēkt’, *siet* [sìet] ‘sēt’, *teciēt* [teciêt] ‘tecēt’, *ceriēt* [ceriêt] ‘cerēt’, *precietīs* [precieâtis] ‘precēties’, tomēr arī šī parādība nav konsekventa, it sevišķi darbības vārdos, jo saklausītas arī formas *precētīs* [precêâtis] ‘precēties’, *vālātīs* [vâlâtis] ‘vēlēties’ u. c. Pagātnes

formās *ē* > *ie* konsekventāk, piemēram, (viņš) *pliesa* [pliê^a] ‘plēsa’, *skrieju* [skriêj^u] ‘skrēju’, *lieju* [liêj^u] ‘lēju’, *spieju* [spîej^u] ‘spēju’, *smieju* [smiêj^u] ‘smēju’, *rieja* [riêj^a] ‘rēja’. Reti, tomēr šāda parādība tika novērota arī dažās nenoteiksmes piedēkļu zilbēs, piemēram, *teciēt* [teciê^t] ‘tecēt’, *siediet* [siêdiê^t] ‘sēdēt’, *redziet* [reziê^t] ‘redzēt’, *aukliet* [âukliê^t] ‘auklēt’, *kūkliet* [kûkliê^t] ‘koklēt’, *dzeltiet* [zêltiê^t] ‘dzeltēt’, *ticiet* [ticiê^t] ‘ticēt’, kaut gan malēnisko izlokšņu regulārā izruna ir [tacât], [sādât], [ražât] u.tml., pētāmajās malēniskajās izlokšnēs tika saklausītas arī formas *smārāt* [smârât] ‘smērēt’, *tārāt* [târât] ‘tērēt’, *spālāt* [spâlât] ‘spēlēt’. Šie piemēri liecina par izrunas nekonekvenci, iespējams, ka līdzīgi skanošo latgalisko izlokšņu ietekmē, kurās šaurā garā patskaņa *ē* pārveidojums par divskani *ie* saklausāms arī nenoteiksmes piedēkļu zilbēs. Latgalē runāto dziļo izlokšņu ietekmi uz malēniešu runu sekmē gan sakari ar kaimiņizlokšņu runātājiem, gan latgaliski teksti un latgaliski skanošas dziesmas, ko kopš pagājušā gadsimta beigām bieži dzirdam Latvijas radio un televīzijā.

5. Secinājumi. Kopumā vidējās un jaunākās paaudzes malēnisko izlokšņu prasme ir mazinājusies, visbiežāk par piederību šo izlokšņu runātājiem liecina viegli saklausāmā ļoti asā lauztā zilbes intonācija. Vidzemes teritorijā (visvairāk – Alūksnes novadā) dzīvojošo augšzemnieku dialekta dziļo latgalisko izlokšņu runātāju fonētikā vērojamas atšķirības no Latgales teritorijā dzīvojošo dziļo latgalisko izlokšņu runātāju izrunas, kaut arī oficiāli šo izlokšņu varianti netiek šķirti un malēnisko izlokšņu nosaukums tiek lietots tikai sadzīvē. Nav brīnums, ka, īsti neprotot, bet cenšoties runāt malēniski, jaunākās paaudzes informantu runā iespraucas arī kāda Latgalē runāto dziļo latgalisko izlokšņu parādība. Raksta sagatavošanā izmantoto Ziemera, Jaunlaicenes, Jaunrozes, Veclaicenes informantu ierakstu materiāli pārlicina, ka malēniskajās izlokšnēs joprojām ir saglabājušās fonētiskas īpatnības, kas tās atšķir no Latgalē runātajām dziļajām latgaliskajām izlokšnēm, raksturīgākās ir divskaņa *ai* pārveidojums par *oi* prefiksā *aiz-* un līdzskaņu palatalizācijas trūkums.

THE DEEP LATGALIAN VARIANTS OF THE HIGH LATVIAN DIALECT IN NORTH-EAST VIDZEME (SO-CALLED MALENIA)

S u m m a r y

The author of the article analyses the differences in phonetics between the deep Latgalian (the so-called Malenian) variants of the High Latvian dialect, which is spoken in North-East Vidzeme, and other deep Latgalian variants. The most characteristic feature of the Malenian variant of the dialect is its explicitly and sharply broken syllable intonation standing out even more due to the lack of consonant palatalisation in the above dialect variants, which is why it sounds even harder when pronounced than it does when other deep Latgalian variants are spoken. The alteration of *a* into *o* in the prefix *aiz-* (for instance, *oizskrīt* 'aizskriet') is characteristic of the Malenian variants only because such an alteration does not take place in other deep Latgalian variants.

Younger generations are no longer so skillful in speaking the variant. The samples collected and analysed during the recent years indicate that there are pronunciation inconsistencies in the variants under study. The impact mainly comes from the standard language and, possibly, from other Latgalian variants that sound similar. The process is encouraged by contacts with the speakers of the neighbouring variants as well as Latgalian texts and songs often broadcast on the radio and television.

Nevertheless, there is a common understanding that the so-called Malenian variants bearing no official name have preserved phonetic peculiarities that distinguish them from the other deep Latgalian variants.

LITERATŪRA

Ābele Anna 1923, Par stieptās intonācijas pāreju krītošā, *Filologu biedrības raksti* 3, Rīga, 40–42.

Ābele Anna, Milda Lepika 1928, Par Apukalna izloksnēm, *Filologu biedrības raksti* 8, Rīga, 19–49.

Mikulēnienē Danguolē, Anna Stafecka (red.) 2009, *Baltu valodu atlants. Prospekts*, Rīga: Latvijas Universitātes Latviešu valodas institūts, Vilnius: Lietuvių kalbos institutas.

Brencis Eduards 1914, Nuovēruojumi nuo alūksniešu izluoksnes, *Rīgas Latviešu Biedrības Zinību Komisijas Rakstu krājums* 17, Rīga, 103–147.

Grava Arnolds 1970, Phonemic inventory of vowels and diphthongs in Latvian, *Linguistics* 56, 31–51.

Markus Dace 1994, *Latviešu augšzemnieku izlokšņu zilbes prosodija: Eksperimentāls pētījums*, Habilitētā zin. doktora disertācija, Viļņas universitāte, (Publicēta: Dace Markus, *Latviešu augšzemnieku izlokšņu zilbes prosodija*, 2. papildinātais izdevums, Rīga: Vārti, 1998).

Markus Dace 2001, People and dialect variants in the Aluksne region, North Eastern Vidzeme, *Humanities and Social Sciences, Latvia* 4(33), 82–94.

Markus Dace 2007, Malēnietis un viņa valoda, *Linguistica Lettica* 16, Rīga: LVI, 5–22.

Markus Dace, Jēkabs Raipulis 2010, *Radošie malēnieši un viņu valoda*, Rīga: Apgāds LZA Vēstis.

Treu Bruno Fromhold 1863, Der Oppekalnsche Dialect, *Magazin, herausgegeben von der Lettisch-Literärischen Gesellschaft* 13(1), 21–29.

Dace MARKUS

Rīgas Pedagoģijas un izglītības vadības akadēmija

Imantas 7. līnija – 1

LV-1083, Rīga

Latvia

[markus@latnet.lv]